

պէտք է ընդունած ըլլային յունադաւանութիւնը, առանց խորհելու որ անցեալի բոլոր փորձերը ապարդիւն մնալով, ի զուրէր նորը փորձել։ Իրողութիւնը այս ըլլալով մէկտեղ, յայտնի էր որ Շնորհալիի գրութիւնը փափուկ էր, տեսնելով որ Կիլիկիոյ և Լամարոնի իշխող իր որդիները կը գտնուէին բիւզանդական թեւարկութեան տակ ու բանակցութեանց ընթացքին անդգոյշ քայլ մը կրնար վտանգել իշխանութեան գիրքը։ Ու նոյն հոգեկան ճմուռներու տակ չկրնալով բարդութիւններու տոկալ 1173 Օգոստոս Աստուածածնայ տօնի օրերուն կը վախճանէր 73 տարեկան հասակին մէջ, իր հովուած եկեղեցին իր բոլոր աւանդութիւններով փոխանցելով իր յաջորդին։ Մեծ են իր թողած վաստակները։ Հայկական ժամագիրքը՝ զոր ամբողջութեամբ գոց կ'արտասանէ ինչպէս հայախօս, նոյնպէս թրքախօս, արաբախօս ու քրտախօս հայը, ծայրէ ծայր լեցուն են իր շարականներով, բոլորն ալ իր կողմէ եղանակաւորուած։ Մեր շարականներուն մէջ ընդարձակ ցուցակ մը կը կազմեն իրեն վերագրուածները, առանց հաշուելու բազմաթիւ մեղեդիները, տաղերը և գանձերը, թէ՛ երգելով և թէ՛ գրելով, իբր երաժշտութեան վարպետ։ Հնագոյն ժամագիրքերու բաղդատական քննութեամբ կը տեսնենք որ Շնորհալիի մահէն երկար տարիներ յետոյ, իր յօրինած երգերուն ու տաղերուն մեծ մասը դեռ անցած չեն կանոնական ժամագիրքերու մէջ և ԺԳ. դարու վերջերն է որ մօտաւոր նոյնութիւն մը կը տեսնենք ժամագիրքերու և շարականներու մէջ։ Երբ Ե. դարէն յետոյ փակուած կը տեսնենք տօնելի սուրբերու ցանկը, նկատելի է որ Օձնեցիէն ու Նաբեկացիէն յետոյ, Կլայեցին ունինք միայն Տօնացոյցի անցած, ինչ որ կը յատկանշէ իր աղօթմանութիւն ու սրբակեաց, ճշնոդական կեանքը^(*)։

ԱՐՏԱԽԱՋԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակելի)

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ

ՖԻՐԱՆՍԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՔ ՍԻՒՆԵՐԸ

III.

ՏՊԱԽՈՐԱՊԱՇՏ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ֆակէի վերլուծական և վերկառուցական քննադատութեան քով, և dogmatisme-ին դէմ, Պրիւնըթիէրով ներկայացուած, կը կանգնի Տպաւորապաշտ Քննադատութիւնը, պատկերազարգուած՝ Jules Lemaître-ով և Anatole France-ով։

Երբ մէկը սկսի Ֆակէէ գիրքի մը ընթերցումը, աւարտելէ ետք Պրիւնըթիէրէ երկ մը, օտար տեղ չգգար ինքզինք։ Հակառակ տարբերութեան՝ ոճի, մեթոտի, թօնի և մթնոլորտի, երկու քննադատներուն միջև կան շատ նմանութիւններ։ Աննկատ թողունք, սա վայրկեանին, ամենէն աւելի տեսանելին, այսինքն յաճախակի նոյնութիւնը եզրակացութիւններու որոնց կը յանգին իրենց ուսումնասիրութիւններուն մէջ։ Այս նոյնութիւնը կամ նմանութիւնը, որքան ալ ուժգին ըլլայ, կարելի է զայն նկատել պատահական, և մերժել ամէն վարկ հետեւութեանց որոնք զայն պիտի առնէին որպէս մեկնակէտ։

Բայց որքա՞ն ուրիշ չփման կէտեր՝ երկու երկերուն, երկու հեղինակներուն միջև։ Պրիւնըթիէրին ինչպէս Ֆակէին մօտ, կը գտնենք ստուգութեան նոյն ցանկութիւնը, աւելի՛ տաժանելի, աւելի ցաւագին առաջինին մօտ, աւելի՛ խաղաղ, աւելի վստահ երկրորդին մօտ, նոյն կասկածը՝ ենթակայականութենէն, աւելի զայրացկոտ և կատաղի մէկ կողմէն, աւելի հանգարտ և նուազ չարակամ միւսէն։ Նոյն հոգը վերջապէս, երկուքին ալ մօտ, կարելի եղածին չափ պակաս հակասելու ինքզինք, ստանալու համար մեր վստահութիւնը, արժանի նկատուելու՝ իբր վստահելի առաջնորդ ամէն ընթերցողէ որ կը փափաքի չթափառիլ գրականութեան փապուղին մէջ։

(*) Ա.գգապատում՝ անդ, էջ 1399 - 1446։

Նման ո՛չ մէկ բան՝ Տպաւորապաշտ-ներուն մօտ։ Սկզբունքային ամէն հարցի վրայ, անոնք հակակարծիք են dogmatiste-ներուն, կը պայքարին Պրիւնըթիէրի գեղադիտական տեսութիւններուն դէմ, կ'ու-րանան անոր վարդապետութեան ամենէն ամուր կէտերը, բաւականաչափ արհամար-հանք չունին անոր «ստուգութեան ահռելի ունակութեան» հանդէպ, և տեսնելու է ի՞նչ հրճուանքով այս մարդիկը, որ մեզի կը խօսին այլոց երկերուն մասին, կը յայ-տարարեն իրենց անկարողութիւնը իրենք իրենցմէ դուրս ելլելու, անկարողութիւն՝ որ պիտի զարնէր, եթէ հաւատանք իրենց, և նոյն չափով, իրենց dogmatiques հակա-ռակորդները։

Տպաւորապաշտ Քննադատութեան ա-ռաջին վերաբերումը մերժումն է dogma-
tique քննադատութեան բոլոր հաստատում-ներուն։ Տպաւորապաշտութիւնը կը ստեղծի հակառակելով։ Անոր կեցուածքին մէջ ա-ւելի տեսանելին՝ յամառ և ժպտուն ժըխ-տումն է որ կը կազմէ անոր պահպանակը։

Ուրանալը դիւրին կրնայ թուիլ։ Ա-պացուցանել ճշդութիւնը ժխտումներուն՝ նուազ դիւրին է։ Եւ արտադրել ինքն իսկ, հակառակ ժխտումներուն, կամ աւելի շի-տակը համաձայն ժխտումներուն պարփա-կած դրական գաղափարներուն, ա՛նկաս-կած, շատ աւելի դժուար է տակաւին։ Անխոնջ ճարտարութեամբ մը հանգերձ, Lemaître և France կը կրկնէին իրենց վիքօն, կը կառուցանէին շնորհալի, նուրբ, մտա-ցածին շէնքերը իրենց քննադատական փորձերուն, ուր կը զարմանանք երբեմն հանդիպելու այնքան ողջմտութեան՝ հեգ-նանքի տակ, և այնքա՛ն տեսական և ա-ռողջ տեսութիւններու, ստահակութեան արհամարհոտ անճահութեան տակ։

* * *

ՏՊԱՒՈՐԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ կարեւոր է գիտնալ, dogmatiste-ներու և Տպաւորապաշտներու այս երկար հակաճառութեան մէջ, թէ որոնք եղան վէճը յարուցանողները և թշնամութեանց սկսողները։ Վիճաբանութիւնը անվրիպելի էր, եւ վերահաս՝ անհամաձայնութիւնը,

այս երկու ա՛յնքան աննմանակ կերպերու ներկայացուցիչներուն միջև, իմանալու գրական քննադատութիւնը, անոր գործա-դրումը և դերը։

Ծեծուած հարցերուն կարեւորութեամբ, հակաճառութեան տեղութեամբ, երկու կողմերէն ալ ցուցադրուած տաղանդով, ինչպէս նաև յատկութեամբն անոնց որ անոր մասնակցեցան, dogmatiste-ներու և տպաւորապաշտներու վէճը մեզի կը յիշե-ցընէ սա միւս հռչակաւոր վէճը, որ բռնկցուց, XVII^{րդ} և XVIII^{րդ} դարերուն, հի-ներու և նորերու կողմնակիցները։ Թերեւս անկարելի պիտի չըլլար գտնել, երկու վէ-ճերու միջև, կարգ մը նմանութիւններ։

Պարզենք հակաճառութեան խորքը, այսինքն Տպաւորապաշտներու տրտունջ-ները dogmatique քննադատութեան դէմ։

Այս տրտունջները աւելի աչքառու են իրենց կարեւորութեամբ քան իրենց թիւով։ Տպաւորապաշտները կը բաւականանան կրու-ուելով փաստերուն դէմ որոնցմով մարդիկ փորձեցին հաստատել կարելիութիւնը առա-կայական անանձնական քննադատութեան մը. առ երեսս կողմ կը բռնեն dogmatique քննադատութեան հաստատումներուն դէմ, և կը հպարտանան աւերելով հիմերն իսկ որոնց վրայ ան կը հանգչի. արդ՝ որո՞նք են այդ հիմերը։

Յայտնապէս Տպաւորապաշտները պի-տի չյարձակին մի միայն այս կամ այն մասնաւոր dogme-ին վրայ, այս կամ այն քննադատին վրայ։ Պիտի չուշանան ապա-ցուցանել թէ, օրինակ, որքա՛ն սխալ է միջավայրի տեսութիւնը, Taine-ին սիրելի, կամ սեռերու եղափոխութեան՝ Պրիւնը-թիէրի։ Անոնց փառասիրութիւնը կ'ուղղուի աւելի վեր և կ'ուզեն համոզել բոլոր ա-նոնք՝ որ հաւատք ունին կարելիութեան վրայ հաստատելու առարկայական քննա-դատութիւն մը, թէ պատրանք է։

Իրենց դատումներուն ամուր հիմ մը տալու ցանկութեամբ, dogmatiste-ները կոչ ըրին աւանդութեան կամ դրութեան վե-րածուած շարք մը ճշմարտութեանց. յայտ-նեցին պատմական կամ գիտական ձգտում-ներ և հաստատեցին միտքի՝ տիեզերական և անփոփոխ կարողութեան վրայ կարե-լիութիւնը ինքնիրմէն դուրս ելլելու և ըլլալու, հետեւաբար, առարկայական։

Տպաւորապաշտները, բնականաբար կը յամառին յայտնաբերել աւանդութեան ունայնութիւնը. փութկոտ են ապացուցանելու թէ որքան վտանգաւոր և վնասակար է դրութեանական ոգին, կը հպարտանան ոչինչի վերածելուն, քննադատութեան մէջ, գիտական հաւակնոտ ճշմարտութիւնները, կը հռչակեն անկարելիութիւնը ինքնիրմէն դուրս ելլելու. և, վերջապէս, սրտանց կ'ուզեն մեզ համոզել թէ միտքը խաբուսիկ առաջնորդ մըն է, զոր արհամարհել պէտք էր աւելի քան հետեւիլ անոր:

Հետեւինք անոնց՝ այս տրտունջներու պարզումին մէջ:

Իր անունով խօսելով, կատարեալ անկեղծութեամբ մը, և կշտամբուելու վտանգով հմուտ ժողովէն Յրանսայի ուսուցչապետներու և ասոնց ղաւ խորհող աշակերտներուն ամբօթէն, այսինքն ամէն մարդէն, կամ գրեթէ, Jules Lemaitre կը հռչակէ անկարելիութիւնը ուր կը գտնուի ստորագրելու սքանչական դատումը որ կը զնէ Bossuet-ն առաջին կարգին, XVIII^{րդ} դարու մեծագոյն գրողներու: «Անկեղծօրէն, ի՞նչ ալ ընեմ, միշտ ճիշդ մը պէտք ունիմ կարդալու համար Bossuet-ն . . . ինծի հաճոյք չպատճառեր ան . . . իմ յանցանքս է, եթէ աւելի կը սիրեմ կարդալ զուրիս մը Renan-էն, քան քարոզ մը Bossuet-էն, Nabab-ը քան Princess Clèves-ը, և այսինչ կատակերգութիւնը Meilhac-ի և Halévy-ի քան կատակերգութիւն մը Molière-էն իսկ»:

Ասոր՝ ո՛չինչ պատասխանելիք, եթէ ոչ որ քննադատի մը զգացումը, մարդոց ամենէն նրբամիտն իսկ ըլլայ ան, պիտի չկըրնար նախարժեք մտածուած դատումին դէմ գրեթէ միաձայնութեան միւս քննադատներուն, ոչ ալ բազմադարեան կարծիքին դէմ կիրթ հանրութեան: Սակայն Lemaitre նորէն կ'անցնի յարձակողականի և բազում անգամներ, մեզի կը թելադրէ այն գաղափարը թէ աւանդական դատումները կը փոխանցուին և կը տեւեն միայն շնորհիւ մարդոց մեծ մասին մտաւոր ծուլութեան. թէ անոնք պտուղն են կեղծիքի մը առաւել կամ նուազ անգիտակից և թէ, հետեւաբար, քննադատը որ կ'ըմբոստանայ ընկալեալ և ոչխարային այս սքանչացումներուն դէմ, չէ այնքան առանձին որքան

կարծել տալ կ'ուզուի, որովհետեւ բարձրաձայն կ'ըսէ ա՛յն ինչ որ ուրիշ շատեր կը խորհին . . . երբ մարդ «Malade imaginaire»ի էջ մը կարդայ, Lemaitre կը գրէ՝ «Կը վախնայ, մտածելով այդ մասին, թէ աշխարհը աշխարհ ըլլալէն ի վեր, առաջնորդուած ըլլայ Diafoirus հօր և որդիէ: Այդ երիտասարդ ապուշը (Thomas Diafoirus) որ այնքան ուժեղ դարձած, սորված՝ այնքան բաներ առանց ոչինչ ըմբռնելու, գուք չէ՞ք, ես չեմ: Չե՞նք ամէնքս, կէտով մը, Diafoirus-ներ: Մեր կրթութիւնը չէ՞ եղած նոյնքան ձեւական, և բաւերով չէ՞ որ կ'ապրինք: Ո՞վ գիտէ թէ մեր ստացած գաղափարներուն միջև որոնցմով ամենէն աւելի ապահովուած կը կարծենք, չկան խղճալի անհամութիւններ: Առանց կասկածելու այդ մասին չե՞նք ծիծաղելի երկչոտութեամբ ճշմարտին առջև: Դժբախտութիւնն այն է որ չենք կրնար նոյն իսկ զատել թէ ո՞ր աստիճանի և ինչի՞ վրայ մեմ գոհ եմ կամ խաբուած սովորութեանքն եւ աւանդութեանքն»:

Ահաւասիկ, լաւ է: Մենք զոհն ենք աւանդութեան: Եթէ գէթ սխալանքներուն այս տիրուհին զոհանար մեզ ստերիլութիւն երբեմն, և պատահաբար: Բայց ոչ: Ան մեզ կը խաբէ միշտ: Lemaitre կ'արտասանէ սա անսրբազրելի խօսքերը՝ «աւանդութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ պայմանագրական, արուեստական է»:

Պարզելու համար Տպաւորապաշտութեան դիրքը աւանդութեան նկատմամբ, տուինք խօսքը Jules Lemaitre-ին, Կրնայինք զայն անցնել France-ին, որ նոյն կարծիքները կը յայտնէ անվեհերութեամբ մը ժխտումի, որ ոչինչ կը զեղչէ քննադատին սովորական պայծառութենէն: Երկու հեղ կ'արտայայտէ, նոյն եղբերով, իր բացարձակ արհամարհանքը աւանդութեան նկատմամբ. «հիմնաւորելու համար քննադատութիւնը մարդիկ կը խօսին աւանդութենէն և համայնական հաճութենէն: Չկայ ատանկ բան . . . ամենուն սքանչացած երկերը ոչ ոքին քննածներն են»: Նմանողութեան ոգիէն տարուած, սքանչանալ կը ձեւացնեն մարդիկ այն գործերուն վրայ որոնք նախապէս ստացած են քանի մը քուէ: Ընդհանուր հիացումը, միաձայն հաճութիւնը «չունին ո՛չ ինքնաբխութիւն,

ոչ նշանակութիւն, ոչ արժէք, ոչ ալ՝ ոչ մէկ նկարագիր»։

Théodore de Banville-ն իր *Traité de versification française*-ին մէջ գլուխ մը ունի՝ խորագրուած «Բերթողական ազատութիւններ»։ Այդ վերնագրին տակ կարելի է կարգաւ սա միակ յառաջադրութիւնը՝ «Ձկան»։ Կատարելապէս յստակ է այս։ Հեղինակը չուզեր թոյլատրել քերթողական ազատութիւնները։ Ան կը դատապարտէ զանոնք անբողոք։ Աւելին կ'ընէ՝ կ'ուրանայ անոնց գոյութիւնը։ Նոյնը կ'ընեն մեր Տպաւորապաշտները։ «Աւանդութենէն կը ճառեն», կը պոռան անոնք։ «Անանկ բան չկա՛յ»։ Բայց՝ Տպաւորապաշտները, նուազ խոհեմ, քան Banville, տալ կ'ուզեն իրենց վճիռին պատճառները։ Եւ կը շփոթին իրենց «նկատելիներուն» մէջ։ Այդ աւանդութեան, որ գոյութիւն չունի, մին կը մերժէ անոր՝ «ինքնարթութիւն», «իմաստ», «արժէք», «նկարագիր»։ Ասիկա՝ արտայայտել է քիչ մը շատ բարկութիւն ընդդէմ զուտ ոչինչի . . . ասիկա շատ յոգնութիւն յանձն առնել է խորտակելու համար դուռ մը որ բաց կը նկատէին . . . միւսը կը մերժէ «անկեղծութիւն» նոյն անգոյ այդ աւանդութեան և, ընդհանրապէս, զայն կ'որակէ արուեստական։ Diafoirus-ներու տեղ անցնելու վտանգով, կը փորձուինք, կրկնուած այս ժխտումներուն դիմաց, պատասխանել պարզապէս՝ — և յետո՛յ, երբ կրկնած ըլլաք բոլոր թօներու վրայ թէ աւանդութիւնը գոյութիւն չունի, թէ ստութիւն է, խաբող, անմիտ, թէ այս ինչ է, այն ինչ է, և թէ ոչինչ է . . . երբ յեղյեղած ըլլաք միշտ, — օ՛ շատ հաճելի — նոյն բանը, աւելի՞ յառաջացած պիտի ըլլաք։ Աւանդութիւնը պիտի դադրի՞ գոյութիւն ունենալէ, որովհետեւ դո՛ւք կ'ըսէք։ Եւ անոր վրայ հիմնուած դատումները այդպէսով խաբխուլ պիտի դառնան։

Ճշմարտութիւնն այն է որ միակ կերպը մաքառելու աւանդութեան դէմ, աղպացուցանելն է որ ան կը սխալի այս ինչ մասնաւոր կէտին վրայ, յետոյ միւս այն ինչ, յետոյ ուրիշ այդ ինչ։ Պէտք է սըրբագրել սխալը ընդհանրապէս ընդունուած որ կ'ուզէ Corneille-ն ըլլայ մեծ բանաստեղծ մը, և Racine՝ ուրիշ մը, և Molière՝ երրորդ մը։ Պէտք է ուղղել դատումը որ

կը վտարէ անարդար մոռացութեան մը մէջ Quinault-ն, Capistran-ը, Pradon-ը . . . Խուսմը «չհասկցումներուն» և «արհամարհումներուն» որ զարչիլի աւանդութիւնը կը ճնշէ։ Պէտք է . . . բայց չեն ընեն, և արդարօրէն, եւ քանի որ այս ձեռնարկը դժուար կրնայ թուիլ և այս գրաւն՝ անտանելի, ստիպուած ենք խօստովանիլ թէ բոլոր ժխտումներն ալ նկատուելու են անարժէք, ինչ ալ ըլլայ նոյն իսկ թաքուն բնազդը անկասկածեան զոր անոնք կը թուին ունենալ իբր առաքելութիւն շոյելու մեր սրտին խորը։

Եւ որովհետեւ Տպաւորապաշտները չեն մերձ ի մէկ հակասութիւն, դիւրաւ կարելի է գտնել իրենց դրութիւններուն մէջ հաստատումներ որոնք դէմ են իրենց հակաւանդապահական ձգտումին, և մէկէ աւելի էջեր ուր անոնք կը հաստատեն անմեղօրէն թէ կան գրագէտներ «որոնք գոյութիւն ունին» խոստովանութեամբն իսկ ընտրանիին «իրապէս զարգացած Mandarin-ներու»։ Ի՞նչ ըսել է այս՝ եթէ ոչ աւանդութիւնն ու համաշխարհային հաւանութիւնը ունին անկասկածելի իրաւունքներ։

Աւանդութեան իր կապը միայն մին է գանգատներէն Տպաւորապաշտներու dogmatique քննադատութեան դէմ։ Անոնք կը վերագրեն անոր տակաւին ուրիշ շատ յանցանքներ, մանաւանդ անոր դրութենական ոգին։ Ի՞նչ կ'ուզեն ըսել այդու։

Առիթն ունեցանք արդէն քննելու նման առարկութիւն մը, բանաձեւուած E. Faguet-էն, իր յստակատեսութեամբ և իր սովորական չափաւորութեամբ։ Faguet-ն մեզի կը յայտնէր իր կասկածը ընդհանուր գաղափարներուն նկատմամբ։ Որովհետեւ անոնք արգելք կը հանդիսանան անոր՝ որ առանձնապէս կը սիրէ զանոնք, նկատի առնելու իրականութիւնը առանց կանխակալութեան։ Անոնք կը քողածածկեն հետախոյզ իմացականութիւնը, ուսումնասիրութեան առարկան։ Սակայն օգտակար է ունենալ այդ համայնատեսութիւններէն, համակարգ և համեմարալիս, նոյն իսկ հարկաւոր է ունենալ անոնցմէ։ Այդ գինով միայն մարդ կ'ունենայ շարունակութիւն մը իր խուզարկութեանց մէջ և լրջութիւն մը՝ իր հաստատումներուն մէջ, — և կը

նպաստէ ձեռնարկուած ուսումնասիրութեանց յառաջխաղացումին:

Յիշենք բանաձեւը որով Ֆակէն կը սահմանէր ամէն գրութիւն, ցոյց տալով, նոյն ժամանակ, առաւելութիւններն ու թերութիւնները որ ան կը ներկայացնէ՝ «գրութիւն մը, աշխատանքի մեթոտ մը՝ նախագիր ցանկ նիւթոց մըն է. — է՝ նաև մեր նկարագրին մէկ արդիւնքը»:

Տպաւորապաշտները հետու են ուրանալէ գրութենական ոգիին առաւելութիւնները: Կը պատահի երբեմն նոյն իսկ որ անոնք արտայայտեն շատ բարեբախտօրէն անոր բարիքները: Այսպէս, խօսելով Taine-ի երկին մասին, Lemaître կը գրէ՝ «մարդ նոր ճշմարտութիւններ կը գտնէ միայն մեծ կողմնակալութիւններով որոնք նոյնքան վրիպանքներ կը յառաջացնեն: Ինչ հոգ, ճշմարտութիւնները կը մնան: Նոյնպէս, դատելով Պրիւնթիէրին վարդապետութիւնը և հաւատքը գերընտրութեանը վրայ սկզբունքներուն որոնց կը վերաբերէ ամէն բան, «Ժամանակակիցներուն» հնդինակը կը խոստովանի թէ «այդ հաւատքը, այդ վստահութիւնը հոյակապ է. մեծ ուժ մըն է: Եւ միւս կողմէն, վարդապետութեան միութիւնը, ըստ նոյն սկզբունքներու ամէն ինչ դատելու սովորութիւնը քննադատութեան կուտայ վեհ, հաստատ և ապահովիչ բան մը»:

France-ն ալ չի կրնար խոստովանիլ իր հիացումը Պրիւնթիէրի քննադատութեան վրայ, և այդ՝ վէճին ստատիկ մէկ պահուն, բանակուական յօդուածի մը մէջ՝ «Մինչ ինք իմ քննադատութիւնս տաղտկալի կը գտնէ, ես իրենինը սքանչելի կը նկատեմ», կը գրէ ան:

Dogmatiste-ներու գրութենական ոգիին արդարութիւն ընելու տպաւորապաշտներուն ճիգը երբեք անտարբեր չգարձներ զիրենք այդ ոգիին անպատեհութիւններուն նկատմամբ: Ընդհակառակը, այնքան աւելի կը ջանան ի յայտ բերել զանոնք որքան կայ աւելի մեծ տարբերութիւն և աւելի անդամանելի անհամաձայնութիւն ընդմէջ իրենց և անոնց հոգեկան կազմուածքին:

Իրենց աչքին, գլխաւոր անպատեհութիւնը գրութենական ոգիին է այն որ, ուրիշ տեսակէտէ մը, կը կազմէ անոր ուժն

ու ներդաշնակութիւնը: Յարակցութիւնը որ ան կը հաստատէ ընդմէջ մասնական տարբեր ճշմարտութեանց և կոտորակային նկատումներու: Որովհետեւ եթէ այս նկատումներուն մէկ հատը միայն սխալ ըլլար պիտի յառաջացնէր բովանդակ կոռուցուածքին աւերումը, համեմաշխական զօրութեամբ որ զայն կը միացնէ միւս բոլոր զաղափարներուն որոնց ամբողջութիւնը կը կազմէ գրութիւնը: Միակ վրիպանք մը կը խարխլէ գրութիւնը: Եւ ո՞րն է գրութիւնը որուն մարդ չգտնէ թաքուն, մահացու ճեղքը:

Տպաւորապաշտները չեն սխալիր բնաւ: Կը սխալին անկասկած, և բաւական յաճախ, վրիպանքը մարդկային է: Բայց որովհետեւ կապ չկայ անոնց յաջորդական կարծիքներուն միջև, որովհետեւ այդ կարծիքները մարմին մը չեն կազմեր, վտանգը մեծ չէ: Անոնց զրական դատումներուն, յարափոփոխ տպաւորութիւններուն մէջ ճշմարտութիւնը դրացի պիտի ըլլայ վրիպանքին, և սխալ տպաւորութիւն մը պիտի չփոխանցէ իր սխալութիւնը յաջորդ օրուան տպաւորութեան, ինչպէս հարուած չտար նախորդ օրուանին: Արդարեւ, «Մեր վրիպանքները, կը գրէ Lemaître, անհետեւանք են, անոնք իրարու կապուած չեն, մասնաւոր պարագաներու միայն կը վերաբերին. մինչդեռ, եթէ պատահաբար Պր. Պրիւնթիէր սխալէր, սարսափելի պիտի ըլլար այդ . . . իր վրիպանքը . . . պիտի ըլլար անապաւէն, անդաման, պիտի ըլլար ամբողջական և անսրբագրելի, պիտի ըլլար փուլզումը իր անձին»:

Եւ կը յաւելու, Cum Grano Salis, «Արդ՝ չսխալի, անկասկած, բայց վերջապէս ո՞վ պիտի երդուընայ»:

Դժուար է անզգայ մնալ ճշգրտութեան այս քննադատութեանց՝ ուղղուած գրութենական ոգիին դէմ որով ամէն dogmatique քննադատութիւն բժաւորուած է ընդհանրապէս: Եւ այդ քննադատութիւնները կ'երեւին աւելի հիմնաւորուած տակաւին, եթէ մարդ նկատէ — պատմականօրէն — յաջորդականութիւնը տարբեր գրութեանց, և տեւողութիւնը, յարաբերաբար զեղջուած, անոնց իւրաքանչիւրին: Ամէն նոր գրութեան դէմ կանխակալուած է մարդ, բաւ է որ ճանչնայ քննադատութեան պատ-

մութիւնը, և յիշէ ձախողանքը յաջորդական փորձերուն այնքան յանդուգն և ուժեղ մտածողներու:

Բայց ահաւասիկ, ի՞նչ հոգ վրիպանքը. «Ճշմարտութիւնները կը մնան»: Ամէն ճիգ դէպի կատարելութիւն, որքան ալ անկատար, կը յառաջացնէ քանի մը օգտակար գիւտեր, գտնել կուտայ նոր տեսակէտ մը, զոր աւելի կանուխ նկատած չլլալուն կը զարմանայ մարդ, և քալլ մը կը յառաջացնէ մարդկային միտքը քաղցրօրէն խորհրդաւոր ճամբուն մէջ գիտութեան: Եւ եթէ այդ է մեր թշուառութիւնը, եթէ տասը վրիպանք փրկագիրն են մէկ ճշմարտութեան, եթէ դրութեանական ոգին, ինչպէս մարդկային ամէն բան, խառն է չարով և բարիով. եթէ, միւս կողմէն, յայտնի է որ այդ ոգին մեզի կը ներշնչէ զգացումը նպատակի մը ընթանալու, և սա միւս զգացումը, անհունապէս թանկ, օգտակար գործունէութեան, և թերեւ առողջարար. եթէ, մէկ բառով, ան միակ բեղուն է, մեր դիրքը անոր նկատմամբ կայանալու չէ՞ աւելի զգալուն ըլլալուն մէջ անոր առաւելութիւններուն քան թէ ուշադիր՝ վեր հանելու անոր անպատեհութիւնները: Եւ համակուելու չե՞նք զողորմ երախտագիտութեամբ մը այն մտքերուն հանդէպ, ներամիտի և խիստ, որոնք այնքան արժանաւոր քաջութիւնն ունեցան շինելու, ճշմարտութեան բնակավայր մը մատուցանելու յոյսով, իրենց «գաղափարներու պալատը», նման այնքան ալ պալատներու՝ աւերակներով ծածկուած գետնի մը վրայ:

ԱՄՓՈՓԵՑ

ՊԱՐԳԵՒ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի՝ 15)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ս. ԷԶՄԻԱՍԻՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ. — Ս. Էջմիածին նշաւաւոր վանքը կը գտնուի Այրարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառին մէջ, Վաղարշապատ քաղաքին հարաւային կողմը: Եկեղեցին նախապէս կը կոչուէր Կաթողիկէ և Շողակաթ անուններով. — Արէլ Արք. Մխիթարեանց, Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցի Վաղարշապատայ, 1875, էջ 9-10:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Ս. Էջմիածնի հիմնարկութիւնը կը վերանայ մինչև Ս. Գ. Լուսաւորիչ: Հայաստանի մէջ կանգուն մնացած հնագոյն շէնքն է Մայր Տաճարը: Հոն է Աթոռը ամենայն Հայոց Հայրապետութեան: Ս. Էջմիածնի մէջ նստած են 14 կաթողիկոսներ, Ս. Գր. Լուսաւորիչէն (302), մինչև Ս. Գրիւս Արահնգացի (478): Մօտ հազարամեայ թափառումներէ յետոյ վերստին հոն փոխադրուած է հայրապետական աթոռը 1441ին, և անկէ ասդին 42 կաթողիկոսներ յաջորդաբար վարած են Հայ Եկեղեցւոյ հովուապետութիւնը: Այդ կաթողիկոսներէն հոս պիտի յիշենք միայն Ժէ. Եւ ԺԸ. դարերու պատկանողները, վասնզի գրչագրական աշխատաւորները, զորս պիտի ներկայացնենք ստորև, ապրած են այդ երկու դարերու միջոցին. այսպէս,

1. — Մովսէս Գ. Տաթևացի, 1629-32: Ընդարձակ նորոգութիւններ ըրած է վանքին մէջ և պատած պարիսպով. — Զամբու, էջ 21: Առ. Դաւր. էջ 305-13:

2. — Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի 1632-55: Կարեւոր նորոգութիւններ կը կատարէ: Կը ձեռնարկէ հոյակապ զանգակատան մը շինութեան: Յովհաննավանքի Դպրատունը հոս կը փոխադրէ: Ս. Լուսաւորիչի Աջը Սպահանէն կը վերադարձնէ Էջմիածին. — Զամբու, էջ 22: Առաքել վրդ. Դաւրիժեցիին կը հրամայէ գրել իր դարու ազգային պատմութիւնը. — Առ. Դաւր. էջ 667:

3. — Յակոբ Դ. Զուղայեցի, 1655-80: Զանգակատան շինութիւնը կ'աւարտէ 16